

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАВІДУВАЧІВ КАФЕДРИ ПЕДАГОГІКИ СЛОБОЖАНЩИНИ (30-ТІ РОКИ ХХ СТ.): АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF THE HEADS OF THE DEPARTMENT OF PEDAGOGY IN SLOBOZHANSKCHYNA (1930S): ANALYSIS OF RESEARCH

У статті розглядається організаційно-педагогічна діяльність завідувачів кафедри педагогіки Слобожанщини у 30-ті роки ХХ століття. Цей період був надзвичайно важливим для розвитку педагогічної освіти в Україні, оскільки він характеризувався значними соціально-політичними змінами та реформами в освітній сфері. Завідувачі кафедр відігравали ключову роль у формуванні педагогічних колективів, впровадженні новаторських методів навчання та виховання, а також у розвитку педагогічної науки.

Метою статті був аналіз наукових досліджень, присвячених діяльності завідувачів кафедри педагогіки Харківського державного педагогічного інституту та характеристика організаційно-педагогічних напрямів роботи очільників педагогічної кафедри. Вивчені джерела зазначають, що увага приділяється їхнім професійним та особистісним якостям, які сприяли ефективному виконанню їхніх обов'язків. Зокрема, детально розглянуті питання організації навчального процесу, методичної роботи, проведення наукових досліджень та виховної діяльності. Опрацювання наукової літератури дозволяє зазначити, що особлива увага приділяється впровадженню нових методик навчання, які були актуальними у 30-ті роки ХХ століття, оснащенню навчального процесу методичним забезпеченням. Завідувачі кафедр активно працювали над удосконаленням навчальних програм, розробкою нових підходів до викладання та виховання молодих викладачів, що сприяло підвищенню якості освіти. Вони також брали участь у наукових конференціях, семінарах та інших заходах, де обмінювалися досвідом та знаннями з колегами, вчителями.

У статті також висвітлено основні виклики, з якими стикалися завідувачі кафедр у контексті соціально-політичних змін того часу. Це включає питання фінансування освіти, кадрового забезпечення, матеріально-технічної бази навчальних закладів, організації роботи викладачів та інші аспекти, які впливали на їхню діяльність. Незважаючи на труднощі, викликані реаліями часу, завідувачі кафедр змогли досягти значних успіхів у своїй роботі, що сприяло розвитку педагогічної освіти в Україні.

Тож, стаття надає комплексний аналіз організаційно-педагогічної діяльності завідувачів кафедри педагогіки Слобожанщини у 30-ті роки ХХ століття, висвітлює їхній внесок у розвиток освіти та науки, а також основні виклики та досягнення цього періоду.

Ключові слова: кафедра педагогіки, організаційно-педагогічна діяльність, завідувач кафедри, напрями роботи, педагогічні кадри.

The article examines the organizational and pedagogical activities of the heads of the Department of Pedagogy in Slobozhanshchyna in the 1930s. This period was extremely important for the development of pedagogical education in Ukraine, as it was characterized by significant socio-political changes and reforms in the educational sphere. The heads of departments played a key role in forming pedagogical teams, implementing innovative teaching and educational methods, and developing pedagogical science.

The aim of the article was to provide a detailed analysis of scientific research dedicated to the activities of the heads of the Department of Pedagogy at the Kharkiv State Pedagogical Institute and to characterize the organizational and pedagogical directions of the work of the heads of the pedagogical department. The studied sources indicate that attention is paid to their professional and personal qualities, which contributed to the effective performance of their duties. In particular, issues of organizing the educational process, methodological work, conducting scientific research, and educational activities are considered in detail.

The study of scientific literature allows us to note that special attention is paid to the introduction of new teaching methods that were relevant in the 1930s, and to the provision of the educational process with methodological support. The heads of departments actively worked on improving educational programs, developing new approaches to teaching and educating young teachers, which contributed to the improvement of education quality. They also participated in scientific conferences, seminars, and other events where they exchanged experiences and knowledge with colleagues and teachers.

The article also highlights the main challenges faced by the heads of departments in the context of the socio-political changes of that time. This includes issues of education funding, staffing, material and technical base of educational institutions, organization of teachers' work, and other aspects that influenced their activities. Despite the difficulties caused by the realities of the time, the heads of departments managed to achieve significant success in their work, which contributed to the development of pedagogical education in Ukraine.

Thus, the article provides a comprehensive analysis of the organizational and pedagogical activities of the heads of the Department of Pedagogy in Slobozhanshchyna in the 1930s, highlights their contribution to the development of education and science, as well as the main challenges and achievements of this period.

Key words: department of pedagogy, organizational and pedagogical activity, head of the department, areas of work, teaching staff.

УДК 378.14(09)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/74.1>

Мионов К. А.,

аспірант кафедри освітології та інноваційної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми. Інтеграція України у світовий освітній простір, спрямування освітньої модернізації на створення нових вищих навчальних закладів, нагальна потреба в збереженні актуальних освітніх традицій, можливість ознайомлення з раніше недоступними архівними матеріалами і на їх основі узагальнення здобутків кращих викладачів початку ХХ століття у підготовці майбутніх учителів, спонукає науковців до вивчення питань становлення та розвитку педагогічної освіти, зокрема на Слобожанщині. Особливу цінність для розв'язання сучасних завдань підготовки педагогічних кадрів набуває актуалізація досвіду роботи професорсько-викладацького складу кафедр педагогіки вищих педагогічних навчальних закладів, що стояли біля витоків педагогічної освіти України.

Незважаючи, що на початку розбудови системи підготовки вчительських кадрів було допущено багато помилок, що мали негативні наслідки, слід розуміти, що досвід професорів та викладачів досліджуваного періоду, має надзвичайно цікаві, сміливі, достатньо оригінальні пропозиції й рішення стосовно змісту, форм, методів професійної підготовки вчителя та зрощення викладацьких кадрів для вищих навчальних закладів України. Саме тому, у площині використання доробку теоретичних і практичних надбань вищих педагогічних закладів особливий інтерес викликає організаційно-педагогічна діяльність завідувачів кафедр педагогіки Харківського педагогічного інституту в період його становлення.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення та аналіз ступеня наукових розробок проблеми доводить, що в дослідженнях відомих сучасних науковців відображені питання становлення й розвитку вищої педагогічної освіти Слобожанщини в зазначений період (В. Астахова, Л. Ваховський, С. Васильєва, Н. Дем'яненко, М. Євтух, С. Лупаренко, С. Куліш, В. Лозова, Л. Нечепоренко, І. Прокopenko, І. Сіра та ін.); відродження імен освітніх та культурних діячів (Л. Бондар, О. Гнізділова, Н. Дічек, Н. Петренко, О. Сухомлинська та ін.). Професійно-педагогічну підготовку та її особливості в учительських інститутах України у період ХІХ – початок ХХ ст. досліджували А. Бондаренко, Л. Задорожна, Т. Калініченко, І. Кравченко, В. Майборода та ін.; науково-педагогічну діяльність кафедр педагогічного спрямування вивчали О. Башкір, О. Дубасенюк, С. Золотухіна, Л. Зеленська, В. Лозова); окремі аспекти діяльності очільників та викладачів кафедр педагогіки в педагогічних ЗВО України висвітили в своїх дослідженнях О. Адаменко, В. Вдовенко, В. Левченко, О. Таранченко, Г. Троцько та інші).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зауважити, що практично відсутні роботи, які б в узагальненому

вигляді дозволяли уявити цілісну картину організаційно-педагогічної діяльності завідувачів кафедр педагогіки означеного періоду, їх внеску у зміст роботи кафедр педагогіки у ВНЗ Слобожанщини, становлення педагогічних інститутів.

Метою статті є аналіз ступеня дослідження проблеми та характеристика організаційно-педагогічної діяльності завідувачів кафедр педагогіки вищих педагогічних навчальних закладів Слобожанщини впродовж 30-х років ХХ ст. (на прикладі Харківського державного педагогічного інституту та Сумського педінституту).

Виклад основного матеріалу. На початку 1930-х років мережа педагогічних закладів вищої освіти значно збільшувалася, увага зосереджувалася на розвитку педагогічної науки й підготовці спеціалістів цієї галузі. Поступово утворюється кафедральна система педагогічних ВНЗ, на зміну науково-дослідним кафедрам, які існували до цього, приходять науково-педагогічні.

На підставі аналізу досліджень (О. Башкір, Л. Зеленська та ін.) з'ясовано, що у зв'язку з реорганізацією існуючих на території Слобожанщини закладів, що давали педагогічну освіту, згідно наказу № 17 від 23 вересня 1931 року в Харківському інституті народної освіти затверджено перелік кафедр, серед яких – педагогіки [9, с. 174].

Згідно документам досліджуваного періоду (*Типовий статут вищого навчального закладу (1938) та ін.*) завідувач кафедри – це особистість, яка наділена повноваженнями: керувати професорсько-викладацьким складом співробітників та підвищенням його кваліфікації, забезпечувати функціонування кафедри, організовувати викладання педагогічних дисциплін, вести наукову роботу [4, с. 354]. Не викликає сумніву, що організаційно-педагогічна діяльність завідувача як організатора і керівника роботи кафедри передбачає два основні спрямування: педагогічна або власне викладацька та науково-методична діяльність й організаційна, спрямована на професійне зростання викладацького складу.

Нам імпонують окреслені науковцями О. Башкір [1, с. 18–20], А. Бондаренко [8] напрями роботи очільника кафедри педагогіки, що дозволяє сформувати напрями його організаційно-педагогічної діяльності: організаційний (робота з кадрами, організація навчального процесу тощо); ідейно-просвітницький (обговорення питань на засіданнях, прийняття політичних рішень тощо); навчально-методичний (розробка навчальних планів, програм, методичних матеріалів); науково-дослідний (визначення і затвердження тем дослідних робіт викладачів, підготовка до захисту та складання кандидатського іспиту, започаткування наукової гурткової роботи серед студентів тощо).

Тож, як зазначає у своєму дослідженні А. Бондаренко у період 1935–37 рр. у зв'язку з необхідністю

забезпечення країни кваліфікованими кадрами закладів освіти, на вищі заклади педагогічної освіти покладалось завдання якісної підготовки вчителів, «вихованих у дусі комуністичної ідейності» [8, с. 21]. Відповідно, робота завідувача кафедри у напрямку організації та підвищення якості проведення навчального процесу полягала в тому, щоб здійснювати відвідування й аналіз лекцій і занять викладачів, надавати письмові відгуки (рецензії), а також висловлювати на засіданнях кафедри доцільні зауваження та пропозиції; проводити обговорення проблем з методики викладання; ознайомлюватися з науковими та науково-методичними матеріалами, розробленими членами кафедри; заслуховувати на засіданнях кафедри звітування викладачів про хід навчальної роботи й виконання програм, організувати роботу щодо створення кафедральної навчально-матеріальної бази [8, с. 21]. Одним з визначальних завдань роботи очільника в ці роки також стає підвищення наукової кваліфікації викладачів інституту, відповідно чому кафедрою було розроблено план підвищення кваліфікації педагогічних працівників, який спрямовував їх на підготовку до складання кандидатських іспитів.

Вивчення архівних джерел, наукових здобутків сучасних дослідників дозволяє відзначити, що завідувачі кафедр педагогічного спрямування змінювалися за різних обставин (звинувачення у невідповідній політичній поведінці, хвилі репресій 30-х рр. тощо), але кожний з них на своєму місці наполегливо виконував поставлені завдання і віддано працював на розвиток кафедри та інституту. Серед завідувачів того періоду заслуговують уваги такі постаті як Т. Гарбуз (1931–1933 рр.), І. Синепол (1934–1937 рр.), С. Литвинов (1934–1939 рр.).

Хочемо підкреслити, що персоналія Т.П. Гарбуза одна з маловідомих, і уперше була введена в науково-педагогічний обіг у дослідженні О. Башкір [2; 4], ґрунтовно проаналізовано його діяльність на посаді завідувача у статтях С. Золотухіної [6], Л. Зеленської [9], методичні ідеї та знахідки схарактеризовано С. Яворовською [11]. Дослідники зазначають, що робота в галузі педагогіки була багатоаспектною, як то, викладання у школі (1911), гімназії (1917), Харківському педагогічному технікумі з мови, педагогічних дисциплін, робота на різних посадах в освітніх наукових установах м. Харкова (1924–27 рр.), що й сформувало досвід, особисті якості Т.П. Гарбуза, необхідні завідувачу кафедри, відповідальної за підготовку майбутніх вчителів.

Згідно досліджень Л. Зеленської, О. Башкір [5], перебуваючи на посаді завідувача кафедри ХДПІ Т.П. Гарбуз відповідально ставився до адміністративних обов'язків, організував дослідження членами кафедри питань методів і методик педагогічного процесу, багато уваги приділялося в ті

часи комплексній системі навчання. За період його перебування завідувачем було сформовано ряд дисциплін педагогічного циклу, які забезпечували підготовку молодого покоління до педагогічної діяльності.

Згідно архівним даним Т.П. Гарбуз, як керівник, дотримуючись вимог центральної влади, тримав весь час під контролем всю діяльність кафедри, здійснював перегляд і оновлення програм з педагогіки, планів роботи. У зв'язку з тим, що у 1932 році спостерігалися негативні явища у роботі колективу, як зазначав Т.П. Гарбуз: брак літератури для проведення занять (їх замінювали брошурами авторитетних осіб по лінії освіти), не проводилась методична робота, викладачі були недисципліновані, що негативно впливало на організацію навчального процесу, були прийняті відповідні заходи. А саме, стали регулярно проводилися конференції для викладачів з метою поглиблення знань та педагогізації, напрацювання методичних матеріалів, розподілено різні види роботи між усіма співробітниками [3].

Як науковець і методист, Т.П. Гарбуз долучався до складання комплексних програми (школи молодшого концентру), програм з мови та літератури, працював над програмами з дидактики для ФСВ ІНО, з мови для курсів перепідготовки вчителів соціального виховання, був автором букваря та читанки для шкіл соцвиху. Він також наполегливо брав участь у громадсько-просвітницькій діяльності: як член комісій, курсів, семінарів; читав лекції на учительських курсах, по радіо для вчительства [7, с. 102].

Дослідники зазначають, що впродовж 1930–1933 рр. Т.П. Гарбуз спрямовував свою роботу на питання політехнізації школи, про що свідчать публікації, що виходять на сторінках газет і журналів того періоду: «Методика проєктів у політехнічній школі» (1931 р.), «Огляд літератури з політехнізації навчання за 15 років» (1930–1931), «Актуальні питання з політехнічного навчання» (1932 р.), «Чи потрібен підручник з політехнічного навчання» (1933 р.). Це перелік праць свідчить, що автор мав чітку позицію – політехнізм, як актуальне питання педагогіки. Нажаль, не зважаючи на таку тематику творів, Т.П. Гарбуза було звинувачено у намаганні зірвати політехнізацію школи та звільнено з педагогічного інституту [2].

Аналіз архівних матеріалів ХНПУ імені Г.С. Сковороди, знахідки дослідників дозволяють звернутися до ще однієї маловідомі постаті іншого керівника кафедри педагогіки І.І. Синепола. Аналізуючи адміністративну, організаційну та науково-педагогічну роботу діяча, науковці зазначають, що завідувачам того періоду було рекомендовано забезпечувати систематичну роботу кафедри й регулярно проводити засідання, своєчасно подавати протоколи у наукову частину [1, с. 19].

Сучасні вчені, що вивчають внесок І.І. Синєпола, описують його досягнення на посадах директора інституту та заступника директора з навчальної роботи, які науковець вдало поєднував повноваженнями завідувача кафедри педагогіки, а також головував у комісії з перевірки навчальних програм і планів з педагогічних дисциплін [4, с. 391].

Просвітницька складова 30-х років ХХ сторіччя була спрямована на розробку проблем педагогіки з політичної позиції, як єдиної вірної, зокрема рекомендувалось звертати увагу на класовий характер виховання, зв'язок школи з політикою, про що свідчать певні роботи І. Синєпола («Поглибити військово-оборонну роботу в школі» (1932) та ін.). Позитивним напрацюванням завідувача дослідники відзначають спрямування до проблем політехнізації школи, колективного характеру навчально-виховної роботи, врахування інтересів дітей та інше.

У своїх публікаціях науковець відзначав незадовільний рівень підготовки молодих педагогів, недосконалість обраних ними методик для проведення уроків, наполягаючи на відповідних заходах у підготовці вчителів. Звертає І. Синєпол увагу і на позитивні зміни, які відбувалися в межах школи, завдяки новим програмам підготовки і перепідготовки вчительства. О. Башкір та С. Золотухіна зазначають, що завідувач кафедри педагогіки у статті «З підсумків роботи школи Харківської області» виокремив нові напрями й форми організації шкільного життя: політехнізація (вивчення галузей виробництва теоретично і на практиці), врахування інтересів дітей, учнівська самодіяльність (художнє читання без вчителя, елементи драматизації на уроках), організація дитячого дозвілля (на перервах та поза школою), індивідуальний підхід (допомога учням, яким важко навчатися) [7, с. 104].

Зауважимо, що *навчально-методична складова діяльності І.І. Синєпола* проявлялася у організації підготовки викладачами кафедри педагогіки методичних матеріалів для занять зі студентами та навчального оснащення педагогічного кабінету. За часи його приходу на керівну посаду окрім завдання підвищувати кваліфікацію професорсько-викладацького колективу зазначалась і необхідність подання якісного матеріалу викладачами студентам. Відповідно проводилася робота стосовно видавництва підручників і методичних матеріалів, були придбані твори Й. Песталоцці, К. Ушинського та інших видатних педагогів, а також різноманітні журнали й навчальні книги. І.І. Синєпол не лише як очільник кафедри, а й як завідувач навчальної частини інституту, контролював друк тих посібників, які надходили до машбюро.

Становлення іншого завідувача кафедри як управлінця, С.А. Литвинова, особистість якого досліджувалась науковцями (О. Башкір,

Л. Бондар, С. Золотухіна, Г. Лесик, В. Майборода), відбулося з 1939 року, із часу призначення його вдруге завідувачем кафедри педагогіки. Добре відомий в історії сучасної педагогіки, науковець, який більше 50 років присвятив науково-педагогічній діяльності у закладах вищої педагогічної освіти України, С.А. Литвинов працював професором педагогіки на кафедрі педагогіки із часу створення Харківського державного педагогічного інституту (1933), у скрутні часи репресій двічі (1933–1934 н. р. та 1937–1939 рр.) виконував обов'язки завідувача кафедри педагогіки, є одним із засновників Харківської науково-педагогічної школи. Саме у другий період його очільництва відбувалася активізація в педагогічних закладах освіти наукової складової, тому у ХДПІ спостерігалась зміна політико-просвітницького напрямку роботи кафедри педагогіки на науковий, розгорнутий ще попереднім керівництвом. Як доводять дослідники спадщини цього діяча освіти, саме С.А. Литвинов стояв у витоків так званих «наукових сесій», які ніхто в Україні в ті часи ще не організовував [4, с. 395]. Починаючи з 1938 року у ХДПІ проводилися наукові конференції з педагогіки, психології, активно обговорювалися завдання педагогічної освіти відповідно вимогам часу, зверталась увага на вивчення й розповсюдження кращого досвіду роботи шкіл і вчителів. Завдяки такій роботі професорсько-викладацького складу кафедри майбутні вчителі мали можливість показати результати досліджень у наукових рефератах, брати участь у роботі наукового товариства і наукових гуртків, до яких активно залучали студентство, відвідувати засідання кафедри. Викладачі, завзято керували науковою діяльністю студентів, разом з ними приймали участь у наукових сесіях, працювали над власними науковими темами, успішно захищали їх, складали кандидатські іспити, друкувалися у «Наукових записках».

Стосовно *навчально-методичної* роботи дослідники зауважують, що під керівництвом С.А. Литвинова було розроблено значну кількість навчальної і методичної літератури, необхідної для покращення навчального процесу. Наприклад, відомо, що викладачі кафедри педагогіки під керівництвом С. Литвинова прийняли участь у розробці підручника «Педагогіка» за редакцією С.Х. Чавдарова, колектив відповідав за наповнення розділу «Загальні основи педагогіки».

Цікавою і малодослідженою є постать представниці харківської педагогічної школи – професора Ганни Павлівни Попової, яка стала першою завідувачкою кафедри педагогіки (1930–1933 рр.) Сумського педінституту. У 1930 р. в ньому було створено як окремий підрозділ кафедру педагогіки. Як зазначено на сайті СумДПУ імені А.С. Макаренка

[12], Г.П. Попова відома як керівниця, що мала видатні організаторські якості, приклала багато зусиль для оновлення кадрового складу, для чого активно залучала аспірантів УНДІП. Сучасники відзначали не аби який талант лектора та науковця. Г. Попова активно займалась громадською та просвітницькою роботою серед вчителів, допомагала у педагогізації населення Сумщини. Її внесок у розвиток вищої педагогічної школи України заслуговує подальшого дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що завідувачі кафедр педагогіки були не лише творчими людьми, які сприяли розвитку педагогічної науки, а й видатними науковцями, методистами, талановитими організаторами, що вплинули на становлення кафедральних традицій. Хочемо зауважити, що у дослідженнях сучасних вчених показано, як робота очільників кафедр педагогіки характеризує вищий педагогічний заклад в цілому. Зрозуміло, що на якість організаційно-педагогічної діяльності завідувачів впливали умови та реалії часу, у який вони жили й працювали, їх соціальна, громадська позиція, рівень освіченості тощо. На основі аналізу архівних матеріалів, робіт сучасних науковців можна виділити напрями організаційно-педагогічної діяльності завідувачів кафедр педагогіки у 30-х рр. ХХ ст.:

– організаційний (організація навчання, роботи викладацького складу, підвищення їх кваліфікації тощо);

– ідейно-просвітницький (обговорення актуальних питань на засіданнях кафедр, конференціях, виступи з промовами тощо);

– навчально-методичний (опрацювання навчальних програм і планів, написання методичних матеріалів та ін.);

– науково-дослідний (визначення, обговорення тем дослідних робіт викладачів, допомога в підготовці їх до захисту, заохочення викладачів до активної наукової роботи зі студентством (гуртки, конференції)).

Отже, багатоаспектність і вагомість діяльності завідувачів кафедр педагогіки сприяє пошуку нових імен, що заслуговують на дослідження. Перспективами подальшого поглибленого вивчення вбачаємо діяльність очільників кафедр педагогіки

в інших навчальних закладах Слобожанщини досліджуваного періоду.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Башкір О. І. Зміст роботи кафедри педагогіки Харківського державного педагогічного інституту (30-ті роки ХХ сторіччя). *Наукові записки кафедри педагогіки: зб. наук. пр.* Харків : Національний університет імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 39. С. 16–24.

2. Башкір О. І. Педагогічні погляди Т. П. Гарбуза. *Педагогіка та психологія : зб. наук. пр.* Харків : «Смуґаста типографія», 2016. Вип. 52. С. 251–262.

3. Башкір О. І. Становлення кафедри педагогіки на Харківщині в 20-ті роки ХХ сторіччя. *Педагогіка та психологія : зб. наук. пр.* Харків : «Смуґаста типографія», 2015. Вип. 50. С. 148–156.

4. Башкір О. І. Науково-педагогічна діяльність кафедр педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах України (початок ХХ – початок ХХІ століття) : дис... докт. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2019. 525 с.

5. Башкір О. І., Зеленська Л. Д., Золотухіна С. Т. На скрижальях історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: Документально-художнє видання. Х.: ФОП Бровін О. В., 2016. 114 с.

6. Башкір О. І., Золотухіна С. Т. Т. П. Гарбуз, І. І. Синепол: педагоги, реабілітовані історією. *Education and Pedagogical Sciences*. 2016. № 1 (164). С. 69–78.

7. Башкір О., Золотухіна С. Сковородинівські традиції в життєдіяльності очільників кафедри педагогіки ХДПІ (30-ті роки ХХ ст.). *Новий Колегіум*. 2019. №4. С. 100–107.

8. Бондаренко А. С. Організаційно-педагогічна діяльність Харківського державного учительського інституту. *Науковий журнал. Інноваційна педагогіка*. Т. 1. вип.10. Одеса, 2019. С. 18–22.

9. Зеленська Л. Д. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди: віхи історії. Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». Харків, 2015. Вип. № 50. 168–181.

10. Майборода В. К., Лесик Г. В. Степан Андрійович Литвинов: учитель, вчений, інтелігент : монографія. Луганськ : Вид-во СНУ імені В. Даля, 2011. 220 с.

11. Яворовська Стефанія. Методичні ідеї та знахідки Терентія Гарбуза. *Рідна школа*. 2003. № 5. С. 59–61.

12. Сайт кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка <https://pedagogika.sspu.edu.ua/kafedra/istoriia-kafedry>